

НЕОЛОГІЧНА ЛЕКСИКА ЯК СИСТЕМА

У статті проаналізовано неологічну лексику як структурний складник лексико-семантичної системи мови. Схарактеризовано внутрішньослівні, парадигматичні, синтагматичні й асоціативно-дериваційні (епідигматичні) відношення між елементами неологічної системи. На прикладі лексико-семантичного поля «Рослинний світ» простежено поділ неологізмів на лексико-семантичні-групи, які складаються з мінімальних семантичних об'єднань: синонімічних рядів, антонімічних пар, гіперо-гіпонімічних і меронімічних груп.

Ключові слова: антонімія, епідигматика, лексико-семантична система, неологізм, парадигматика, синтагматика, семантика, синонімія.

Максимчук В. В. Неологическая лексика как система. *В статье проанализирована неологическая лексика как структурный компонент лексико-семантической системы языка. Охарактеризованы внутрисловные, парадигматические, синтагматические и ассоциативно-деривационные (эпидигматические) отношения между элементами неологической системы. На примере лексико-семантического поля «Растительный мир» прослежено разделение неологизмов на лексико-семантические группы, состоящие из минимальных семантических объединений: синонимических рядов, антонимических пар, гиперо-гипонимических и меронимических групп.*

Ключевые слова: антонимия, эпидигматика, лексико-семантическая система, неологизм, парадигматика, синтагматика, семантика, синонимия.

Maksymchuk V. V. Modern vocabulary as a system. *The lexical-semantic system of Ukrainian language is the most complex and dynamic and is updated with new lexemes constantly, so the research of modern vocabulary as component of this system is actual. Lexical-semantic system of language is not just something that exists in the language, but also can be created in the future. The purpose of this article to analyze the modern vocabulary as a common system and characterize the inherent word, paradigmatic, syntagmatic and associative-derivational relations between new words. The lexical and semantic field of neologisms «The flora» consists of lexical and semantic groups such as «Names of trees», «Names of bushes», «Names of herbs», «Names of mushrooms», «Names of plant sets» etc. These groups are combined by common hyperseme 'plant'. The lexical and semantic groups consists of minimal semantic units that is synonymic rows, antonymic pairs, hyper and hyponymic groups. So modern vocabulary as a system reflects the peculiarities of national language and poetical worldview and constantly develops Ukrainian language in general and its lexical-semantic system in particular.*

Key words: antonymy, associative-derivational relations, lexical and semantic system, neologism, paradigmatics, syntagmatics, semantics, synonymy.

Поняття системності в мові та системний підхід до вивчення мовних явищ виникає в працях І. О. Бодуена де Куртене, Ф. де Соссюра, О. О. Потєбні та їхніх послідовників. Сучасні українські лінгвісти систему в мові глумачать як «сукупність взаємопов'язаних, взаємозумовлених елементів, які утворюють складнішу єдність, розглядувану з боку елементів – її частин» [7: 680]. Мовна система має ієрархічну структуру і складається з часткових систем: фонологічної, морфологічної, лексико-семантичної і синтаксичної. Найскладнішою й найдинамічнішою є лексико-семантична система, що зумовлено багатомірністю її будови та безпосереднім віддзеркаленням об'єктивної дійсності за допомогою лексем.

Лексико-семантична система мови – це не тільки те, що існує в мові, а й може бути створене, тобто йдеться про наявність у ній як узуальних одиниць, так і неологізмів або потенційно можливих, однак ще не сконструйованих номінацій. Динамічні процеси в українському словнику, які вивчали Н. Ф. Клименко, Ж. В. Колоїз, А. М. Архангельська, О. А. Стишов, Г. М. Вокальчук, Л. В. Струганець, А. М. Нелюба, Г. М. Сюта, Н. А. Адах, Н. В. Гаврилюк, О. В. Семенюк та ін., засвідчили значний вплив різних екстра- й інтралінгвальних чинників на його формування і розвиток та гармонійне входження нових лексем до мовної системи.

Мета статті – проаналізувати неологічну лексику як систему; схарактеризувати типи відношень між її складниками.

Науковці стверджують, що системність лексики полягає: 1) у вивідності одних лексичних одиниць з інших, тобто в можливості тлумачення будь-якого слова іншими словами тієї самої мови; 2) у можливості опису всіх лексичних одиниць за допомогою обмеженого числа елементів – семантично найважливіших слів; 3) у системності й упорядкованості зафіксованого в лексиці об'єктивного світу [4: 318]. Нові одиниці, які з'являються в мові, одразу набувають цих ознак, однак самі вони також становлять своєрідну систему з усіма типами відношень.

Про системність неологічної лексики свідчить і те, що неологізми можна тлумачити, використовуючи інші неологізми, напр., щоб інтерпретувати інновацію *телебрехунець* А. М. Нелюба створює юкстапозит «телевізор-брехунець» [8: 121], а в тлумаченні окремих інновацій поряд з узуальними використовує нові слова, які є пропущеною словотвірною ланкою між загальномовним та авторським утворенням: *абсурдизація* – ‘опредметнена дія, названа дієсловом *абсурдизувати*’ [12: 10], *департизувавши* – ‘додаткова, супровідна дія, названа дієсловом *департизувати*’ [12: 118], *ресовістизувати* – ‘повторно *советизувати*’ [12: 457] та ін.

Неологічна лексика, з одного боку, руйнує мовну систему, а з іншого – урівноважує її. В українській мові за моделлю «іменникова основа + інтерфікс -о- + усічена основа дієслова *надати*» утворено композити зі значенням ‘падіння того, що названо першою твірною основою’: *листопад*, *снігопад*, *зоропад*. У корпусі авторських інновацій зафіксовано однотипні за структурою одиниці, які частково врівноважують мовну систему, адже, як і узуальні лексеми, позначають природні процеси: дощ – *краплепад* (І. Пашук), дощопад (Л. Кобільник), грозу – *грозопад* (К. Фуштор), опадання пелюсток навесні – *пелюсткопад* (Л. Пшенична), опадання золотого листа – *золотопад* (І. Пашук) та ін. Однак деякі новотвори номінують процеси, пов'язані з діяльністю людини, і в їхній семантичній структурі дієслівна основа *над(а)-* набуває іншого значення: ‘ставати меншим, знижуватися (про те, що вимірюється, обліковується)’ [11, т. 6: 11] – *гривнепад* (І. Курилець), *доларопад* (І. Павлюк), *цінопад* [8: 134]; ‘гинути в бою, поединку’ [11, т. 6: 11] – *солдатопад* (vzhovkvi.com); ‘валитися на землю, втрачаючи рівновагу, опору в основі, в ногах’ [11, т. 6: 11] – *ленінопад* [9: 105], *монументопад* (vesti.in.ua), *володимиропад* [9: 43]; ‘валитися, руйнуючись’ [11, т. 6: 11] – *стінопад* (www.chas.cv.ua); ‘випадати,

вивалюватися (про зуби, волосся і т. ін.)' [11, т. 6: 11] – *зубонад* (ta-tochka-9.livejournal.com), *волосонад* (www.isb.kiev.ua), *косонад* (onkonotesbylu.blogspot.com); 'переставати існувати, гинути (про тварин)' [11, т. 6: 11] – *собаконад* (wh.zao.com.ua) тощо. Конструювання таких інновацій розхитує усталену словотвірну норму, проте сприяє економії мовних ресурсів і розширює зображально-виражальні можливості й лексико-семантичну систему української мови.

У неологічній системі, як і в лексико-семантичній загалом, наявні відношення 4 типів: а) внутрішньослівні; б) парадигматичні; в) синтагматичні; г) асоціативно-дериваційні [4: 318].

Внутрішньослівні відношення характерні для полісемантичних неологізмів, значення яких утворюють певну структуру й по-різному пов'язані між собою, напр.: *Вожденя* – 1. Маленький вождь, послідовник вождя. 2. Дитина вождя. *Ізрадою карає нас життя /.../ За всі елейні оди / Вождям / І вожденятам, / І чинам...* (С. Праск).

Парадигматичні відношення – це відношення між словами і групами слів на основі спільності або протилежності їхніх значень [1: 178]. Найбільші парадигматичні об'єднання становлять лексико-семантичні поля (ЛСП).

У сучасній лінгвістиці ЛСП тлумачать як відносно автономну сукупність лексем, об'єднаних спільною гіперсемою [4: 319]. На думку М. О. Кронгауза, ЛСП – «не тільки сукупність слів, але і їхній семантичний опис, зроблений за особливою схемою» [5: 131]. Дослідники виокремлюють такі ознаки ЛСП: 1) наявність системних семантичних відношень (кореляцій між словами-складниками); 2) взаємозалежність і взаємозначеність лексичних одиниць; 3) відносна автономність поля; 4) неперервність позначення смислового простору ЛСП; 5) взаємозв'язок семантичних полів у всій лексичній системі [3: 130].

Неологічна лексика української мови належить до різних ЛСП, які своєю чергою складаються з лексико-семантичних груп – автономних сукупностей лексем, об'єднаних спільною гіперсемою меншого ступеня узагальнення, ніж польова; груп слів, семантично пов'язаних із головним значенням домінанти [2: 26].

Значна кількість новотворів із гіперсемою 'рослина' дає можливість виокремити ЛСП «Рослинний світ», яке розподіляємо на такі лексико-семантичні групи: «Назви дерев», «Назви кущів, чагарників», «Назви трав'янистих рослин», «Назви грибів», «Назви сукупностей рослин», «Назви органів рослин» (див. рис. 1; детальніше [6: 322–338]).

Як бачимо з рис. 1, новотвори цього ЛСП об'єднані спільною семою 'рослина', відповідно у структурних складниках лексико-семантичних груп наявні інтегровальні семи 'дерево', 'кущ', 'чагарник', 'трав'яниста рослина', 'гриб'. Структура ЛСП неологізмів не завжди збігається зі структурою ЛСП у мові загалом. Наприклад, в аналізованому полі відсутні ЛСГ «Назви мохів, лишайників», а ЛСГ «Назви грибів» не розподілено на підгрупи «Істівні гриби», «Отруйні гриби», оскільки в корпусі новотворів не виявлено достатньо лексем, які могли б спричинити такий поділ. Лише в значеннєвій структурі

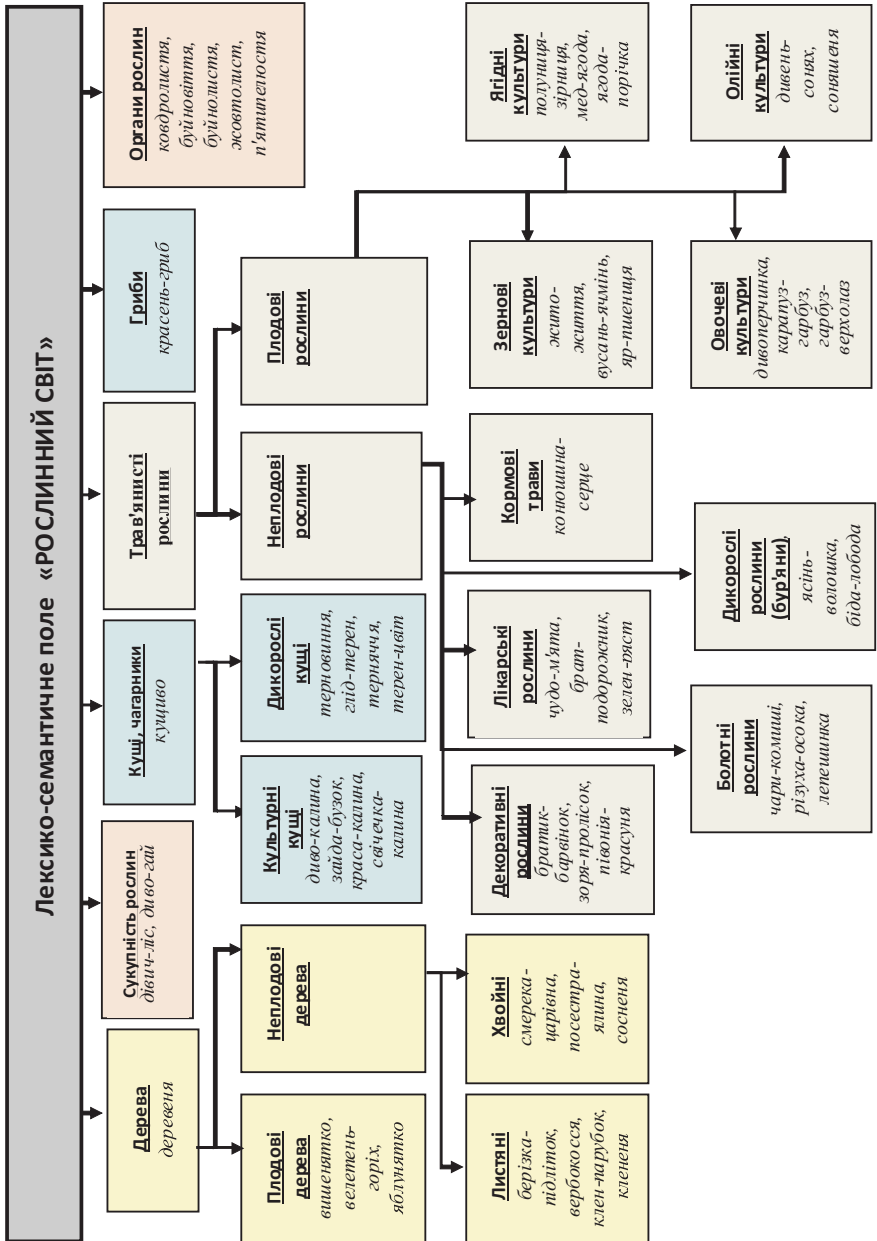

Рис. 1. Структура лексико-семантичного поля новотворів «Рослинний світ»

поодиноких інновацій наявна інтегровальна сема ‘спорова рослина’: *моша-віти* (М. Тимчак), *папоротнецвіт* (Л. Пшенична) тощо.

Неологізми у структурі ЛСП не ізольовані, вони тісно пов’язані з іншими полями, а деякі інновації залежно від контекстного оточення можуть належати до різних ЛСП, напр., юкстапозит *промінь-спиця* увиходить до ЛСП “Небо”: ...*Місяць в’яже / Долю на променях-спицях* (І. Павлюк) і “Матеріальна культура”: ...*різьблений легкий візок (У ньому добрі колеса – Зимове, весняне, Літнє й осіннє сонце) Промчав, аж промені-спиці Злилися в суцільні круги* (Н. Кашук). Словотворча практика письменників також розширює семантику узуальних слів, що спричинює їхній перерозподіл між ЛСП: *ординка* – ‘та, що належить до орди’: *А Ви мене очима підкосили, / В полон мене, ординко, узяли* (М. Береза) – узуальне ‘казанська овчина, рудувата, з грубою шерстю’ [10, т. 3: 62].

Ієрархічна будова ЛСП уможлиблює поділ ЛСГ неологізмів на мінімальні семантичні об’єднання: синонімічні ряди, антонімічні пари, гіперогіпонімічні групи.

О. А. Стишов зазначає, що в лексико-семантичній системі української мови кінця ХХ ст. синонімічні ряди збільшуються завдяки таким одиницям: 1) лексичних і семантичних неологізмів; 2) відроджених, або актуалізованих, слів; 3) запозичень з інших мов; 4) внутрішньомовних запозичень (розмовних слів, жаргонізмів, арготизмів, професіоналізмів, діалектизмів тощо) [13: 9].

У словотворчій практиці українських письменників наявні різні типи синонімів, які виразнюють текст і доповнюють узуальні синонімічні ряди високохудожніми інноваціями, напр.: *самітник-вітер* (М. Пшеничний) – *вітер-самітець* (М. Тимчак); *вітерець-пустунець, вітрець-пустунець* (О. Богачук) – *вітер-пустун* (А. Криловець) – *пустун-вітрець* (В. Ярмолюк); *дуж-вітер* (О. Камінська) – *вітер-силач* (О. Богачук); *древньоочолий* (О. Ундір) – *прапрапредківський* (С. Бабій); *віроборець* (Ю. Береза) – *церкволом* (І. Сидорчик); *буйнотрав’я* (В. Басараба, С. Бабій) – *веснотрав’я* (В. Лящук) – *животрав’я* (Б. Боровець) – *зелен-трави* (В. Попенко, П. Рачок) – *луготрав’я* (Г. Царик) – *пишнотрав’я* (О. Ундір) тощо. Контекстуальна синонімія авторських інновацій яскраво представлена в поезії Ю. Берези, пор.: *Зі мною ж, волянянином-поетом, / Що любить слово тихе і щемке / (Скажу для читачів це по секрету), / Нечасто, але робиться таке: / Березіє мені і акаціє, / Калиніє, яблунить, тополить, / Вербичить, осокорить, грушевіє, / Сосніє, каштаніє, яворить. // А далі фази настають останні – / Грабіє, липеніє, дубенить.*

Часто новотвори вступають у синонімічні відношення з узуальними лексемами, що засвідчує взаємозв’язок між неологічною й лексико-семантичною системами мови загалом, напр.: *Знамено ж наше житньо-волошкове / Утримує золота на землі* (С. Гольдін), ...*Де я стою / І вірю – станеш ти, / Де прапор наш / Небесно-золотий...* (В. Басараба) – узуальне *синьо-жовтий; Прапори сонцегарячі / “Так!”* *закричали всюди знов...* (М. Новак) – узуальне *помаранчевий*.

Менш поширені в системі неологічної лексики антонімічні пари, для існування яких обов'язкові несумісні й однорідні ознаки, дихотомічність спільної родової ознаки, напр.: *На світ донароджень і післякончин, / Де нам 'ять від спогадів чиста...* (А. Криловець); *А може – все химера та брехня, / Якій, проте, повірити охоче / Усі бажують, хто не знає дня / Та прагнуть чар та видів диво-ночі?* (О. Заїка) – *І в той наш святковий чудо-день / Ти сама ромашкою розквітла* (В. Ярмолук). Подекуди авторська словотворчість руйнує традиційні антонімічні пари. Наприклад, лексеми *життя* і *смерть* вступають між собою в комплементарні відношення – заперечення одного дає значення іншого, однак новотвори В. Стуса *смертеіснування*, *життєсмерть*, що означають проміжну ланку між життям і смертю, переводять їх у контрарну опозиційність: *життя – смертеіснування*, *життєсмерть – смерть*.

Значно стилізують текст юкстапозити, утворені поєднанням слів, протилежних за значенням (часто такі сполуки побудовані на антитезі або оксимороні й поєднані сурядним зв'язком): *І дітям його таким дрібненьким, / І вдові-дружині, / Якщо важко буде, – обіцялися, – допоможемо...* (Б. Боровець), *На білому, як сніг, полотні, / лягають нитками дні, / самі обираєм малюнок, / веселий-сумний візерунок* (І. Тимошук).

Гіпонімічні відношення між неологізмами ґрунтуються на родо-видових зв'язках, для них характерне вміщення обсягу одного поняття до обсягу іншого [4: 319], як-от: *деревеня, деревця* (М. Береза) – *березеня* (М. Береза), *вишеньято* (С. Бабій), *клененя* (М. Береза), *сосненя* (О. Богачук), *ясеня* (М. Береза); *твариненятко* (І. Сель) – *білча* (П. Велесик), *туреня* (М. Пшеничний), *гориленятко* (Л. Куліш-Зінків), *крятя* (В. Грабоус) тощо. М. О. Кронгауз зазначає, що гіпонімічна ієрархія лексем – це категоризація фрагментів світу, а гіпонімія в мові відображає ієрархічну структуру об'єктів, характерну для конкретної мовної картини світу [5:148].

Партикативні відношення, або меронімія, – «відношення частини і цілого» [5: 150], відтворюють ієрархію зв'язків реалій, оскільки частини взаємодіють у цілісній структурі, напр.: *дерево-підсвічник* (Л. Рибенко) – *крона-корона* (Л. Рибенко) – *брова-гілка* (М. Береза) – *буйнолистя* (Н. Диб'як), *зелен-листя* (Г. Царик), *златолистя* (Н. Диб'як) та ін.

Синтагматичні відношення – це лінійні, контекстні зв'язки слова, його сполучуваність [1: 179]. Синтагматика тісно пов'язана із семантикою новоствору, адже часто поза контекстом інновація перетворюється на одиницю, яку складно декодувати, напр., *чумакаш*. Контекст твору свідчить, що цю номінацію утворено від прізвищ екстрасенсів А. В. Чумака й А. М. Кашпіровського, які стали відомими завдяки проведеним телесеансам зцілення глядачів за допомогою навіювання. Також автор натякає на документальний фільм режисера А. Солоневича “Кашпіровський проти Чумака” (2008 р.): *Чумакаш. Фінал. Вага важка: / Кашпіровський проти Чумака* (Ю. Береза).

Синтагматика неологізму завжди одинична – це його сполучуваність у першому контексті, однак вона поступово розширюється в процесі повторного вживання інновації в різних контекстах та в разі входження до узуального словника. Новотвори можуть сполучатися як із загальнономовними

лексемами (див. приклади вище), так і з іншими новотворами, напр.: *Сонцесходо небокраїть, солов їтьсь літорань. / Світобожже! Землераїть / Хлібодум'я степолань. / Злотосписо тополіє / дзвонноспівий церквоспас. / Українно боревіє борисфенобатькочас* (В. Верховень). У цьому контексті майже всі новотвори мають одиничну сполучуваність, адже їх уживання з будь-якими іншими словами не зафіксовано. Однак прислівник *українно* поступово розширює свої синтагматичні зв'язки, що, очевидно, уможливить його входження до узуального лексикону, пор.: *Сміється сміх. Горить на рукаві. / Сміється так дитинно, стопричинно, / Сміється українно – ми живі, / І карим сміхом двері в світ розчинено* (І. Драч), *І сніється тобі українно / Сипучі Афганські поля...* (С. Бабій); *Ви на сполох б'єте, / Так глибинно і так українно...* (Б. Боровець); *Україно, так уклінно / Вас Остріг вітає, Ліно* (О. Ундір) тощо.

У словотворчості українських письменників трапляються інновації, які навіть у разі узуалізації фактично не зможуть розширити сполучуваність, оскільки лексеми, від яких їх утворено, поєднуються з обмеженою кількістю слів, тобто містять колокативну сему, напр., 'очі': *...Будуть очі твої карішати – / Буде світ навкруги добрішати* (А. Криловець), *Не знаю сам, чи зможу я забути / Твоїх очей зелено-карий квіт* (В. Романюк).

Асоціативно-дериваційні (епідигматичні) відношення – це зв'язки слів через смислові асоціації та фонетичні зближення. Оскільки слово має форму і зміст, це зумовлює двобічні асоціативні зв'язки: а) зі структурно близькими словами; б) зі словами з близьким значенням [4: 319]. На основі вільного асоціативного експерименту з'ясовано, що новотвір *пелюсткопад* (І. Пашук) викликає такі асоціації в реципієнтів: пелюстка (21¹), осінь (9), листопад (8), троянда (6), падати (6), зів'яла (засохла) квітка (4), квіти (2), загибель (1), водоспад (1), листя (1), холод (1), в'янення (1), весна (1), смерть (1), розпач (1), перецвісти (1), квітень (1), кохання (1), квітучі вишні (1), осінній сад (1), вишневий цвіт (1), незабутня мить (1), обривання надії (1) (детальніше див.: [6: 185–186]).

Інколи асоціативно-дериваційні зв'язки служать для оказіонального переосмислення узуальних лексем: *мацанат* 'меценат' (П. Велесик), *заповітник* 'заповідник', *музашник* 'мурашник' (Ю. Береза), *десертація* 'дисертація' (М. Кашук), або їх хибної етимології: *автограф* 'авто(мобіль)', 'граф' – власник автозаводу; *вівчарка* 'вести', 'чарка' – тамада; *водолій* 'вода', 'лити' – оратор; *гарнітур* 'гарний тур' – конкурс краси; *грудень* 'груди' – бюстгальтер (М. Степанюк). Такі лексеми поглиблюють, розширюють та доповнюють парадигматичні й синтагматичні відношення і свідчать про їх взаємозв'язки.

Отже, неологічна лексика – це найбільш динамічна система, якій власлива певна впорядкованість взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів, що віддзеркалюють специфіку національної мовно-поетичної картини світу; мікросистема лексико-семантичної системи мови, компоненти якої пов'язані внутрішньослівними, парадигматичними, синтагматичними й епідигматичними відношеннями. Неологізми, які і узуальні слова, утворюють

1 Цифри в дужках указують кількість асоціацій.

синонімічні ряди, антонімічні пари, гіперо-гіпонімічні групи, що сприяє постійному розвитку мови загалом і лексико-семантичної системи зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Векуа Н. В.** Лексико-семантична система української мови / Н. В. Векуа // Науковий часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова : зб. наук. праць. — К., 2010. — С. 176–179. — (Серія 10 «Проблеми граматики і лексикології української мови» ; вип. 6).
2. **Данилова З. В.** Поняття системності лексики, лексичних угруповань у мові та мовленні / З. В. Данилова // Мова і культура. — К., 2012. — Вип. 15, т. 1. — С. 22–28.
3. **Ключка Н. Я.** Лексико-семантичне поле як системно-структурне утворення / Н. Я. Ключка // Наукові записки. Серія «Філологічна». — Острог : НаУОА, 2012. — Вип. 24. — С. 129–132.
4. **Кочерган М. П.** Лексико-семантична система / М. П. Кочерган // Українська мова : енциклопедія / [редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. — [3-є вид., зі змінами і доп.]. — К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 318–320.
5. **Кронгауз М. А.** Семантика : [учебник] / М. А. Кронгауз. — 2-е изд., испр. и доп. — М. : Академия, 2005. — 352 с.
6. **Максимчук В. В.** Лексичні новотвори поетів Рівненщини середини ХХ – початку ХХІ сторіч : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / В. В. Максимчук. — Острог, 2014. — 338 с.
7. **Мельничук О. С.** Структура і система мови / О. С. Мельничук // Українська мова : енциклопедія / [редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. — [3-є вид., зі змінами і доп.]. — К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2007. — С. 680–681.
8. **Нелюба А.** Лексико-словотвірні інновації (2004–2006) : [словник] / Анатолій Нелюба, Сергій Нелюба. — Харків : Майдан, 2007. — 144 с.
9. **Нелюба А.** Лексико-словотвірні інновації (2014) : словник / А. Нелюба, Є. Редько. — Харків : ХІФТ, 2015. — 220 с.
10. **Словарь української мови** : у 4 т. / [упоряд., з дод. власного матеріалу Б. Грінченко]. — К. : Лексикон, 1996.
11. **Словник української мови** : в 11 т. — К. : Наукова думка, 1970–1980.
12. **Словотворчість незалежної України. 1991–2011** : словник / [укл. А. Нелюба]. — Харків : ХІФТ, 2012. — 608 с.
13. **Стишов О. А.** Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. А. Стишов. — К., 2003. — 35 с.

Максимчук Віталій Васильович — кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови і літератури, Національний університет «Острозька академія», вул. Семінарська, 2, м. Острог, Рівненська обл., 35800, Україна.

Тел. +38096 129 03 74

E-mail: vitalykmaks@gmail.com

http://orcid.org/0000-0001-5625-2213

Максимчук Віталій Васильович — Candidate of Science in Philology, Senior Lecturer, Ukrainian Language and Literature Department, National University of “Ostroh Academy”, Seminarska Str., 2, Ostroh, Rivne region, 35800, Ukraine.